

Sociaal-democratie anno 2004 (1)

Een linkse hervormings-agenda voor het kapitalisme

PAUL DE BEER

De Val van de Muur in 1989 betekende de definitieve overwinning van het kapitalisme. Hoewel sociaal-democraten bepaald geen fan waren van de communistische regimes in Midden- en Oost-Europa, drukte de ineenstorting van de centraal geleide economieën hen met de neus op het feit dat er geen levensvatbaar alternatief meer is voor het kapitalistische systeem. Weliswaar hadden de meeste sociaal-democratische partijen in West-Europa na de Tweede Wereldoorlog hun revolutionaire aspiraties opgegeven en hadden zij het kapitalisme in hoge mate geaccepteerd als een gegeven. Maar waar vóór de val van de Muur, met name in de jaren zeventig, veel sociaal-democraten nog de opvatting koesterden dat het kapitalisme hervormd kon en diende te worden tot een meer sociaal systeem, heeft sindsdien de overtuiging postgevat dat er alleen kleine correcties mogelijk zijn om de scherpste kantjes van het kapitalisme te vijlen. In de favoriete woorden van Margaret Thatcher: *There Is No Alternative*. Al omhelzen sociaal-democraten het kapitalisme nog net niet als hun ideaal, we moeten er mee zien te leven.

Wie het concept-beginselmanifest dat de PvdA dit voorjaar presenteerde, vergelijkt met

Over de auteur Paul de Beer is bijzonder hoogleraar arbeidsverhoudingen (Henri Polak leerstoel) aan de Universiteit van Amsterdam en tevens verbonden aan het Amsterdams Instituut voor ArbeidsStudies (AIAS) en De Burcht; hij is redacteur van S&D*

Noten Zie pagina 26

het beginselprogramma uit 1977, valt dit verschil in houding ten opzichte van het kapitalisme onmiddellijk op. Het beginselprogramma van 1977 was doortrokken van de overtuiging dat het kapitalisme hervormd moet worden om een andere, betere wereld te creëren. Het concept-beginselmanifest van 2004, dat trouwens opvallend weinig aandacht besteedt aan kwesties van sociaal-economische ordening, gelooft nog slechts in beperkte correcties van het bestaande systeem. 'Wij willen een inbedding en inperking van het marktmechanisme, om toegankelijkheid van essentiële voorzieningen te waarborgen en om belangrijke delen van het leven vrij te houden van commercie', is ongeveer de meest radicale zin die er in te lezen valt, maar die verder geen concrete uitwerking krijgt.

Is er inderdaad geen levensvatbaar alternatief meer voor het bestaande kapitalistische systeem? In dit artikel probeer ik deze vraag te beantwoorden door me te richten op het aspect van het kapitalisme waarin het superieur zou zijn aan andere economische systemen, namelijk zijn grotere efficiëntie. Over de sociale kant van het kapitalisme zal ik grotendeels zwijgen. Niet omdat deze minder belangrijk zou zijn. Integendeel. Maar dat er meer sociale economische systemen denkbaar zijn dan het kapitalisme roept waarschijnlijk weinig discussie op. Als een socialer alternatief echter per definitie minder efficiënt is dan het kapitalisme, zou het het op den duur toch niet kunnen bolwerken in concurrentie met het kapitalisme. In essentie is dit de

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme

dominante neoliberale boodschap van het afgelopen decennium: om ons internationaal staande te houden, is het onvermijdelijk dat we in ons streven naar sociale rechtvaardigheid een stap terugdoen ten behoeve van de economische doelmatigheid. De marges voor sociaal-democratische politiek zijn dan inderdaad smal — niet alleen onder de huidige omstandigheden, maar ook op langere termijn. Als echter het kapitalisme in zijn huidige vorm niet het meest efficiënte economische systeem is, verliest het argument dat er sprake is van een 'afruïl' (*trade off*) tussen rechtvaardigheid en doelmatigheid aan overtuigingskracht en zou de ruimte voor een eigen sociaal-democratisch beleid veel groter zijn.

DE KERN VAN HET KAPITALISME

Om de vraag naar de efficiëntie van het kapitalisme te kunnen beantwoorden, dient men allereerst vast te stellen wat de essentie van het kapitalisme is. In wezen gaat het om twee zaken, die ten onrechte vaak aan elkaar gelijkgesteld worden, namelijk particulier kapitaalbezit en het marktmechanisme. Beide elementen tezamen kan men aanduiden als de vrije ondernemingswijze productie.

Het belang van particulier kapitaalbezit is gelegen in het feit dat het een prikkel vormt voor de meest rendabele aanwending van het kapitaal. De kapitaaleigenaren streven met hun kapitaal een zo hoog mogelijke winst na. De kans dat zij hierin te slagen is het grootst als zij efficiënter produceren of een beter product op de markt brengen dan hun concurrenten. Dit vormt de motor achter technologische en organisatorische vernieuwing en daarmee achter productiviteitsstijging en welvaarts-groei. Dit wordt wel dynamische efficiëntie genoemd.

Het belang van het marktmechanisme is gelegen in zijn coördinatiefunctie ('de onzichtbare hand'), die in een complexe economie met een vergaande mate van arbeidsdeling een efficiënte allocatie van schaarse middelen mogelijk maakt, resulterend in maximale behoeftebevrediging van de consumenten. Vanwege de concurrentie

op de markt kunnen producenten zich geen verspilling van schaarse productiemiddelen permitteren en wordt, bij de huidige stand van de techniek en de beschikbare hoeveelheid hulpbronnen, de hoogst mogelijke welvaart gerealiseerd. Dit wordt statische efficiëntie genoemd.

Ogenschijnlijk sluiten beide elementen van het kapitalisme naadloos op elkaar aan: het particulier kapitaalbezit vormt de prikkel voor structurele vooruitgang (dynamische efficiëntie), terwijl de markt zorgdraagt voor een goede afstemming van vraag en aanbod (statische efficiëntie). Bij zorgvuldige beschouwing blijken beide aspecten van het kapitalisme echter vaak haaks op elkaar te staan. Het rendement op kapitaal is hoger naarmate de kapitaalbezitter er beter in slaagt een monopoliepositie te verwerven en het marktmechanisme buiten werking te stellen. Dit gegeven vormt de drijvende kracht achter processen van schaalvergroting van ondernemingen en concentratie van kapitaalbezit. Innovatie levert de kapitaalbezitter alleen winst op als hij door de introductie van nieuwe producten of nieuwe productietechnieken een voorsprong behaalt op zijn concurrenten, waardoor hij een groter marktaandeel kan veroveren. Het ideaal van iedere ondernemer is dan ook om zich aan de tucht van de markt te onttrekken.

Marktwerking is — in theorie — echter juist zo'n efficiënt coördinatiemechanisme doordat zij concurrentie tussen ondernemingen stimuleert en daarmee (over)winsten reduceert. Op de ideaaltypische markt van 'volkomen concurrentie' uit de economische leerboekjes zijn oneindig veel zeer kleine ondernemingen actief die een identiek product voortbrengen en géén winst maken (sic!). Het hoeft geen betoog dat deze ideale markt weinig weg heeft van de meeste markten in het 'reëel bestaande' kapitalisme. Sterker nog, een dergelijke ideaaltypische markt zou iedere prikkel voor particuliere kapitaalbezitters wegnemen en daarmee het einde van het kapitalisme betekenen! Particulier kapitaalbezit en perfecte marktwerking liggen dus niet, zoals meestal stilzwijgend wordt aangenomen, in elkaars verlengde, maar staan in feite haaks op elkaar.

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

Dit betekent dat het kapitalistische systeem in de praktijk niet tegelijkertijd statisch efficiënt en dynamisch efficiënt kan zijn. In het algemeen gaat meer nadruk op statische efficiëntie door marktwerking en concurrentie te bevorderen ten koste van de dynamische efficiëntie, doordat innovatie de kapitaalbezitter minder (monopolie)winst oplevert. Dit betekent tevens dat er in beginsel vele varianten van het kapitalisme denkbaar zijn, waarvan sommige in dynamisch opzicht en andere in statisch opzicht efficiënter zijn. Op langere termijn heeft een kapitalistisch systeem dat het hoogste scoort op dynamische efficiëntie de beste overlevingskansen. De winst die op korte termijn te behalen valt door markten efficiënter te laten functioneren, valt op den duur in het niet bij de winst die een grotere nadruk op innovatie en dynamiek kan opleveren. Stel bijvoorbeeld, dat meer marktwerking de efficiëntie met tien procent kan verhogen, terwijl meer innovatie een structurele groei met een procent per jaar oplevert. Dan is de winst van meer innovatie na tien jaar al groter dan die van meer marktwerking en daarna neemt de voorsprong alleen maar toe. Uiteindelijk zijn economieën die er het best in slagen innovatie te bevorderen dan ook het meest succesvol (vgl. Baumol 2004).

12 Dat particulier kapitaalbezit — de motor achter dynamische efficiëntie — en ‘perfecte’ marktwerking — de bron van statische efficiëntie — haaks op elkaar staan, betekent dat het kapitalisme in de praktijk onmogelijk kan functioneren zoals de theorie veronderstelt. Zowel het particuliere kapitaalbezit als het marktmechanisme heeft in de praktijk heel andere effecten dan meestal wordt aangenomen. Ik ga eerst in op de beperkte bijdrage die het particuliere kapitaalbezit in de praktijk levert aan de dynamische efficiëntie van het kapitalisme en vervolgens op het vele theoretische en empirische onderzoek dat uitwijst dat de ‘vrije’ markt in het algemeen niet efficiënt is in statische zin. Deze constatering impliceren dat er in beginsel mogelijkheden zijn voor een aanzienlijke verbetering van de efficiëntie van het kapitalisme. Aan het slot van het arti-

kel bespreek ik een aantal mogelijke alternatieven voor de bestaande vormgeving van kapitaalbezit en marktwerking die laten zien dat er ruimte is voor een ingrijpende hervorming van het kapitalisme ‘van binnenuit’.¹

AANDEELHOUDERSKAPITALISME

De bekende karikatuur van de kapitalist met een dikke sigaar die op een zak met geld zit, gaf een eeuw geleden een adequaat beeld van het particuliere eigendom in de kapitalistische samenleving. Het kapitaal was geconcentreerd bij een kleine zeer rijke bovenlaag van de bevolking, die dit voor een belangrijk deel had belegd in ondernemingen, waarmee men als ondernemer vaak een duurzame band onderhield. In de loop van de twintigste eeuw is het kapitaal langs twee wegen veel meer gespreid over de bevolking. Het aandeel van de drie procent rijkste Nederlanders in het totale privé-vermogen is teruggelopen van ongeveer driekwart rond 1900 naar zo’n dertig procent momenteel. En het aandeel van het privé-vermogen in het totale nationale vermogen is verminderd, van circa tweederde aan het begin van de twintigste eeuw tot ongeveer een vijfde momenteel (De Beer 2004a). Dit komt doordat een steeds groter deel van het nationale vermogen niet meer in handen is van natuurlijke personen, maar van rechtspersonen als verenigingen, stichtingen, pensioenfondsen en de overheid. Hoewel het belang van het kapitaal als zodanig hiermee niet is afgenomen, is het niet meer identiek aan het belang van een aparte klasse van kapitalisten. Het grootste deel van het institutionele kapitaal behoort in feite aan de gehele bevolking toe, of in ieder geval aan een groot deel ervan. Zo kan men het vermogen van de pensioenfondsen beschouwen als het gezamenlijke bezit van de werknemers en de gepensioneerden.

De spreiding in particulier kapitaalbezit en de groei van het institutionele kapitaal is gepaard gegaan met een andere belangrijke verandering: de scheiding tussen eigendom en beheer. De kapitalisten van een eeuw geleden waren vaak zo-

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

wel eigenaar als directeur van een onderneming; zij waren ondernemer in de ware zin des woords. Als directeur ondervonden zij dan ook dezelfde prikkels om het bedrijf goed te laten functioneren als als eigenaar. In de loop van de twintigste eeuw is er echter een aparte beroepsklasse van managers ontstaan, die steeds meer los is komen te staan van de kapitaal-eigenaren. Deze scheiding tussen aandeelhouders en bedrijfsleiding had belangrijke gevolgen voor de (dynamische) efficiëntie van particulier kapitaalbezit.

In de eerste plaats zijn kapitaalbezitters hun kapitaal steeds minder gaan zien als een duurzame investering in een onderneming waarmee zij een sterke band onderhouden, en steeds meer als een tijdelijke belegging in een rendabele activiteit. Zodra zich een mogelijkheid voor een meer rendabele belegging voordoet, ruilen zij hun aandelen om. Hierdoor richten zij zich steeds meer op maximale (koers)winst op korte termijn in plaats van op een redelijk rendement op langere termijn. Deze houding heeft bijgedragen aan de sterke fluctuaties in aandelenkoersen en de opeenvolging van *booms* en *busts* op de aandelenbeurzen. Koersschommelingen vormen hierdoor steeds minder een afspiegeling van de verwachte prestaties van ondernemingen op langere termijn, maar vooral van irrationele en snel wisselende sentimenten op de financiële markten. Als gevolg hiervan gaan van particulier kapitaalbezit steeds minder prikkels uit tot innovaties die op langere termijn de hoogste welvaart opleveren.

In de tweede plaats is ook de rol van de managers veranderd. Een bekend onopgelost probleem uit de economische literatuur is hoe kapitaal-eigenaren zich ervan kunnen verzekeren dat de bedrijfsleiding doet wat in hun belang is (het z.g. principaal-agent probleem²). Managers hebben immers veel beter zicht op de prestaties van een bedrijf dan individuele aandeelhouders, zodat zij gemakkelijk van hun kennisvoorsprong misbruik kunnen maken om hun eigen voordeel na te jagen in plaats van dat van de aandeelhouders. Zo hebben managers belang bij een zo hoog mogelijke beloning, maar dit gaat vaak ten koste

van de winst en dus van de aandeelhouders.

Ogenschoonlijk kan dit probleem worden opgelost door de beloning van de directie (mede) te laten afhangen van de prestaties van het bedrijf, bijvoorbeeld door deze te koppelen aan de beurskoers van de aandelen. De meeste grote ondernemingen hebben dan ook een dergelijke vorm van prestatie-afhankelijke beloning ingevoerd. Maar doordat aandeelhouders, zoals gezegd, steeds meer gericht zijn op korte-termijn-(koers)winst, prikkelt prestatiebeloning ook het management om zich vooral op de korte termijn te richten.

Wie het nieuwe concept- beginselmanifest vergelijkt met het beginselprogramma van 1977 valt het verschil in houding ten opzichte van het kapitalisme onmiddellijk op

Doordat de prestaties van het management in hoge mate worden gerelateerd aan de prestaties van andere bedrijven, vormt dit bovendien een stimulans voor conformistisch gedrag. Het bedrijfsleven kenmerkt zich dan ook door snel wisselende modes en hypes: streven alle bedrijven het ene moment naar diversificatie, een jaar of wat later concentreren zij zich weer op hun kernactiviteiten; het ene jaar is er sprake van een fusie- en overnamegolf, waarna bedrijven enkele jaren later weer massaal bedrijfsonderdelen afstoten. De sterke gerichtheid op korte-termijnkoerswinst vormt ook de achtergrond van diverse schandalen van de laatste jaren, zoals die bij Enron, Worldonline, Ahold en Shell. De verleiding voor de bedrijfsleiding om de beurskoers te manipuleren door onjuiste informatie naar buiten te brengen, wordt groter naarmate men sterker op die koers wordt 'afgerekend' (vgl. Kalff 2004).

Concluderend kan men er, door de ontwikkelingen in de spreiding en institutionalisering van het kapitaalbezit en de hiermee samenhan-

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

gende scheiding tussen aandeelhouders en bedrijfsleiding, steeds minder op vertrouwen dat particulier kapitaalbezit een stimulans vormt voor innovatie en daarmee voor de dynamische efficiëntie van de kapitalistische economie. Deze ontwikkelingen dreigen de lange-termijngroei-potentie van het kapitalisme te ondergraven. Hoewel het moeilijk is aan te tonen dat hiertussen een direct verband bestaat, is het niettemin opmerkelijk dat in de laatste halve eeuw, waarin deze ontwikkelingen zich hebben voorgedaan, het structurele stijgingstempo van de arbeidsproductiviteit sterk is teruggelopen. In de jaren zestig van de twintigste eeuw steeg de productiviteit in Nederland nog met gemiddeld 7 procent per jaar, in de jaren zeventig liep dit terug naar 3,7 procent, in de jaren tachtig naar 1,6 procent en sinds 1990 is de productiviteit nog slechts met 1,3 procent per jaar gestegen.

Om de groeipotentie van de kapitalistische economie op langere termijn — en daarmee onze toekomstige welvaart — veilig te stellen, dient dan ook de prikkel tot innovatie te worden versterkt. Hiervoor dienen we op zoek te gaan naar een wijziging in de bezitsverhoudingen, waardoor de aandeelhouder meer belang krijgt in het rendement van zijn belegging op langere termijn en hij meer invloed kan uitoefenen op de strategische beslissingen van het management. In het laatste deel van dit artikel zal ik enkele suggesties doen om deze verandering te bewerkstelligen.

ONVOLKOMENHEDEN VAN DE MARKT

14 De markt biedt een prachtige oplossing voor een van de grootste problemen van een moderne samenleving: hoe de ontelbaar vele afwegingen en beslissingen van een miljoenenbevolking op elkaar af te stemmen, zodat er zo min mogelijk verspilling optreedt en de gezamenlijke welvaart zo groot mogelijk is. De simpele oplossing van de markt luidt: laat ieder zijn of haar eigenbelang najagen en iedereen is beter af! De concurrentie tussen de economische subjecten zal allen, als geleid door een 'onzichtbare hand', prikkelen om die keuzen te maken die ook uit maatschappelijk

oogpunt optimaal zijn. Dit elementaire inzicht van de grondlegger van de economische wetenschap, Adam Smith, is zo aansprekend, dat het verleidelijk is om aan te nemen dat het in de praktijk ook echt zo werkt. Het verklaart bovendien waarom het op de vrije markt gebaseerde kapitalisme superieur is gebleken aan de centraal geleide communistische economieën.

Het theoretische bewijs voor de efficiëntie van marktwerking werd een halve eeuw geleden geleverd door de economen Arrow en Debreu, die hiervoor later (in respectievelijk 1972 en 1983) de Nobelprijs ontvingen. Hun bewijs berust echter op een aantal zeer stringente veronderstellingen. Er moet sprake zijn van volledige informatie, van rationele individuen en van volledigheid van markten. Dit laatste wil zeggen dat er voor ieder product dat op ieder moment in de tijd — nu of in de toekomst — wordt verhandeld, een markt is. Ook fervente aanhangers van het marktmechanisme erkennen dat in de praktijk nooit aan al deze voorwaarden wordt voldaan. Maar, zo stellen zij, al valt de perfecte, ideale markt niet te realiseren, we kunnen wel ernaar streven deze zo dicht mogelijk te naderen. Dit is de leidende gedachte achter alle pleidooien voor marktwerking en meer concurrentie. Deze gedachte berust op de veronderstelling dat, startende vanuit een situatie zonder marktwerking, de introductie van steeds meer marktelementen stap voor stap verbetering — in termen van een hogere efficiëntie — oplevert. Een beetje marktwerking, hoe imperfect ook, zou altijd beter zijn dan geen marktwerking.

Dit is echter een misvatting. Zolang niet aan alle voorwaarden voor optimale marktwerking is voldaan, is er geen enkele garantie dat de markt beter functioneert dan andere coördinatiemechanismen, zoals directe overheidssturing. Anders gezegd, als perfecte marktwerking niet mogelijk is — zoals in vrijwel alle situaties het geval is —, spreekt het geenszins vanzelf dat *zoveel mogelijk* marktwerking de beste oplossing is. Het is heel goed mogelijk dat een ander coördinatiemechanisme dan de markt in dit geval betere resultaten oplevert dan een beetje marktwerking. Dit

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

wordt duidelijk als we de drie theoretische voorwaarden voor efficiënte marktwerking nader onder de loep nemen.

Imperfecte informatie

Een van de belangrijkste bevindingen die de economische wetenschap de afgelopen decennia heeft opgeleverd, is het grote belang van volledige informatie voor de werking van het marktmechanisme (in 2001 ontvingen de economen Akerlof, Spence en Stiglitz hiervoor de Nobelprijs). Als het tijd en/of geld kost om informatie te vergaren over de verschillende keuzemogelijkheden op een markt, is de uitkomst van marktwerking vaak niet efficiënt, dat wil zeggen dat deze niet de hoogst bereikbare welvaart oplevert. Het dagelijks leven biedt hiervan tal van voorbeelden. Wie een nieuwe wasmachine of tv wil aanschaffen, staat voor een zware klus om erachter te komen wat de beste keuze is. Speciaalzaken stellen een groot aantal merken en types uit, met moeilijk te doorgronden verschillen en voor sterk uiteenlopende prijzen. Ook raadpleging van een consumentenblad of prijsvergelijkingsites op internet biedt vaak onvoldoende houvast, omdat je in de winkel toch weer andere en nieuwere types aantreft. Het advies van verkopers blijkt vaak van winkel tot winkel te verschillen. Meestal is het dan ook onmogelijk om op basis van objectieve informatie de beste keuze te maken. Voor zover dit wel mogelijk is, wegen de kosten in tijd en energie van het verzamelen en wegen van de benodigde informatie vaak niet op tegen de opbrengst in termen van een lagere prijs of hogere kwaliteit.

Dit gebrek aan transparantie van markten is geen toevallig bijverschijnsel van een marktconomie, maar wordt door bedrijven welbewust nagestreefd. Het biedt hen immers de mogelijkheid om de concurrentie te verminderen en consumenten een (te) hoge prijs te laten betalen.

Het is een illusie dat bevordering van marktwerking dit probleem zal verminderen. De kans is zelfs reëel dat ze het probleem vergroot. Meer marktwerking gaat in het algemeen immers gepaard met een gevarieerder aanbod en meer keu-

zemogelijkheden. Meestal wordt dit als een pluspunt aangemerkt. Maar uitbreiding van het aantal keuzemogelijkheden vergroot onvermijdelijk het informatieprobleem. De consument wordt hierdoor op extra kosten gejaagd om de benodigde informatie te vergaren, terwijl het de vraag is of dit hem in staat zal stellen een betere keuze te maken. Als de variatie in het aanbod van producten groter wordt, zonder dat hierover betrouwbare informatie wordt verschaft, is het goed mogelijk dat de consument door de extra keuzemogelijkheden juist slechter af is. In zijn boek *The paradox of choice*

De tegenwoordig ook in sociaal-democratische kring door velen gehuldigde opvatting, dat het reëel bestaande kapitalisme de enige levensvatbare economische orde-ning is, berust op een misvatting van de werking van het kapitalisme

geeft de Amerikaanse socioloog Barry Schwartz (2004) tal van voorbeelden hoe meer keuzemogelijkheden de burger vooral meer stress in plaats van meer welzijn opleveren. Juist op een aantal terreinen waarop de overheid meer marktwerking en keuzemogelijkheden nastreeft, zoals de ziektekosten, pensioenregelingen en de energievoorziening, vormen deze informatieproblemen een ernstige belemmering voor vergroting van de economische efficiëntie. Sommige marktdepten zijn overigens geneigd om hiervoor de consumenten zelf verantwoordelijk te stellen, omdat zij 'te lui of te dom [zijn] om van de geboden keuzevrijheid te profiteren'.³ Blijkbaar achten zij het wenselijk het welzijn van de consument te offeren op het altaar van de heilige markt.

Beperkte rationaliteit

Ook als zich geen informatieproblemen zouden voordoen, levert het marktmechanisme alleen

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

maximale welvaart op als de marktpartijen rationeel handelen. Dat wil zeggen dat zij, gegeven de beschikbare informatie, die middelen kiezen die het best beantwoorden aan het doel dat zij nastreven. En dat doel is gebaseerd op constante preferenties die primair op het eigen belang zijn gericht. Uit tal van onderzoeken is bekend dat mensen vaak niet rationeel in deze zin handelen.

De Nobelprijswinnaar Kahnemann en zijn collega Tversky hebben laten zien dat de interpretatie van informatie sterk wordt bepaald door de wijze waarop deze wordt gepresenteerd (z.g. *framing*). Identieke situaties kunnen tot verschillende gedragingen leiden indien de relevante informatie op verschillende wijzen wordt gepresenteerd. Zo hechten mensen vaak meer belang aan het voorkómen van verlies dan aan het behalen van winst. Dit betekent bijvoorbeeld dat als mensen met twee opeenvolgende keuzen worden geconfronteerd, waarvan de eerste een forse winst en de tweede een beperkt verlies kan opleveren, zij een ander besluit nemen dan wanneer beide keuzen tegelijkertijd worden gepresenteerd als één beslissing. In feite betekent dit dat preferenties niet stabiel zijn, maar mede worden beïnvloed door de keuzemogelijkheden die mensen krijgen voorgelegd. Dit biedt in beginsel volop mogelijkheden om het gedrag van consumenten te manipuleren, en bedrijven maken hier dan ook veelvuldig gebruik van. Het is niet overdreven te stellen dat het grootste deel van de reclame-inspanningen van bedrijven hierop is gericht. Maar als de veronderstelling van consistente keuzen en stabiele preferenties niet opgaat, kan men er niet langer van op aan dat het marktmechanisme maximale welvaart van de consumenten oplevert.

In het theoretische model van de markt leidt irrationeel gedrag tot verlies aan efficiëntie: mensen kiezen dan immers niet de 'kortste' weg die naar de bevrediging van hun behoeften leidt. In werkelijkheid kan gedrag dat vanuit individueel oogpunt 'niet rationeel' is, uit maatschappelijk oogpunt juist zeer rationeel zijn. Dit geldt in het bijzonder voor gedrag dat niet louter op het eigenbelang is gericht, maar ook op het belang

van anderen.⁴ Dergelijk ogenschijnlijk 'irrationeel' gedrag speelt met name een belangrijke rol als er sprake is van een 'prisoner's dilemma'. In een dergelijke situatie is het vanuit individueel oogpunt rationeel om niet met anderen samen te werken, hoewel alle betrokken partijen er baat bij hebben als iedereen wel samenwerkt. Deze prisoner's dilemma's doen zich in de praktijk veelvuldig voor, al worden ze lang niet altijd als zodanig herkend. Er is bijvoorbeeld al sprake van een prisoner's dilemma bij de meest simpele markttransactie: in veel situaties kan men direct voordeel behalen door de partij met wie men zaken doet, te bedriegen, bijvoorbeeld door een product van inferieure kwaliteit te leveren of een rekening niet te betalen.⁵ Zouden de meeste mensen uitsluitend oog hebben voor hun directe eigenbelang, dan zouden veel markttransacties eenvoudigweg niet tot stand komen vanwege een gebrek aan vertrouwen. Het vertrouwen dat degenen met wie men zaken doet zich niet opportunistisch zullen gedragen, is essentieel voor het goed functioneren van een markteconomie. Dit vertrouwen staat echter haaks op de veronderstelling van strikt 'rationele' individuen die louter hun eigenbelang najagen, een veronderstelling die in theorie een voorwaarde vormt voor 'efficiënte' marktwerking.

Ontbrekende markten

Het mag lijken of het scala aan goederen en diensten dat op 'de markt' wordt aangeboden onuitputtelijk is, toch overtreft het aantal producten dat niet op een markt verhandeld wordt, het aantal marktproducten waarschijnlijk ruimschoots. Het bekendste voorbeeld hiervan zijn publieke goederen: goederen die ook ten goede komen aan mensen die er niet voor hebben betaald. Klassieke voorbeelden zijn dijken, defensie, politie en justitie. Publieke goederen worden alleen voortgebracht indien er een partij is, zoals de overheid of een waterschap, die alle consumenten vertegenwoordigt en kan garanderen dat alle profijtgebers eraan meebetalen. Publieke goederen zijn een speciale vorm van het algemene verschijnsel van externe effecten.

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

Deze doen zich voor indien het gedrag van de ene marktpartij onbedoelde — positieve of negatieve — neveneffecten heeft voor andere partijen.⁶ Een bekend voorbeeld is milieuvervuiling. Omdat er geen markt bestaat voor milieuvervuiling wordt dit product niet 'geprijsd', waardoor er meer overlast wordt geproduceerd dan maatschappelijk optimaal is. De standaard economische oplossing hiervoor is om deze externe effecten alsnog te prijzen door ze te belasten (milieuheffing) of er een markt voor te creëren (verhandelbare emissierechten). Gebrekkige marktwerking wordt dan dus opgelost door meer en betere marktwerking.

Externe effecten komen echter zo veel voor, dat het onmogelijk is om voor elke vorm een markt te creëren of een belasting in te voeren. Er zijn goede redenen om aan te nemen dat tegenwoordig de meeste vormen van consumptie negatieve externe effecten met zich meebrengen. Dit komt doordat een steeds groter deel van onze consumptie bestaat uit wat de Engelse econoom Fred Hirsch 'positionele goederen' heeft genoemd. Positionele goederen zijn in absolute zin schaars, dat wil zeggen dat het nut dat men eraan ontleent, primair wordt bepaald door de *relatieve* positie die men inneemt ten opzichte van andere consumenten. Wat de een wint gaat onvermijdelijk ten koste van anderen. Er is sprake van een 'nulsomspel'. Een voorbeeld hiervan zijn statusgoederen, die hun waarde vooral ontleenen aan het feit dat anderen er *niet* over beschikken. Maar het kan ook gaan om goederen die 'van nature' schaars zijn, doordat ze een beroep doen op schaarse ruimte of tijd. Een landelijk gelegen villa is een goed dat beide aspecten combineert, en dit geldt ook voor de auto: die is niet alleen statussymbool, maar het nut ervan neemt af naarmate meer mensen erover beschikken, omdat je dan vaker in de file staat.

Het probleem bij positionele goederen is dat de individuele consument geen rekening houdt met de negatieve effecten van zijn gedrag voor anderen. Als iedereen positionele goederen najaagt, zal het maatschappelijke welzijn verminderen, doordat de inspanning die men levert

geen extra aanbod van deze goederen genereert of het genot van die goederen voor anderen vermindert. Het gevolg is dat velen zich in de *rat race* storten op jacht naar de mooiste woning, de hipste merkkleding, de gewaagste piercing en de beste baan, terwijl van tevoren vaststaat dat slechts weinigen hun doel zullen bereiken. Dit resulteert in een grote maatschappelijke verspilling, die alleen kan worden voorkomen als de consumenten hun gedrag coördineren en zichzelf zekere beperkingen opleggen. Het marktmechanisme draagt er echter juist toe bij de vruchteloze jacht op positionele goederen te versterken. Dit zou wel eens een belangrijke verklaring kunnen zijn voor het feit dat de bevolking van de rijke landen de afgelopen decennia, ondanks een gestage welvaartsstijging, niet noemenswaardig gelukkiger is geworden (De Beer 2004b). Het marktmechanisme schiet eenvoudigweg tekort om bij te dragen aan een hoger maatschappelijk welzijn.

Samenwerking en concurrentie

In de neoklassieke economische theorie vloeit de efficiëntie van de markt als coördinatiemechanisme voort uit de concurrentie die marktpartijen die hun eigen belang najagen, prikkelen om zo efficiënt mogelijk te produceren en een optimale allocatie van middelen na te streven. Veel van de bovengeschetste problemen die aan marktwerking kleven en die er verantwoordelijk voor zijn dat markten in de praktijk *niet* efficiënt zijn, kunnen worden ondervangen of verminderd door samenwerking tussen de marktpartijen. Maximale maatschappelijke efficiëntie vraagt daarom om een goed evenwicht tussen concurrentie en samenwerking. De eenzijdige nadruk die de afgelopen decennia wordt gelegd op bevordering van concurrentie, dreigt op den duur juist de efficiëntie van de markt te schaden. Maatschappelijk nuttige vormen van samenwerking en afstemming komen in een kwaad daglicht te staan omdat zij de marktwerking zouden frustreren. Stilzwijgende afspraken en kartels worden geassocieerd met samenspanning en oneerlijke concurrentie, terwijl zij juist essentieel

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

kunnen zijn voor een optimale afstemming van het gedrag van individuele actoren.

ALTERNATIEVEN VOOR MARKT EN OVERHEID

Ik vat het voorgaande kort samen. De tegenwoordig ook in sociaal-democratische kring door velen gehuldigde opvatting, dat het 'reëel bestaande' kapitalisme de enige levensvatbare economische ordening is, berust op een misvatting van de werking van het kapitalisme. Het kapitalisme zou zijn superioriteit ontleenen aan zijn veel grotere efficiëntie dan andere vormen van economische ordening, zoals de centraal geleide economie. Deze efficiëntie zou het gevolg zijn van het samenspel van particulier kapitaalbezit en de vrije markt. Weliswaar vormen beide elementen in theorie een belangrijke prikkel voor efficiëntie, maar het gaat wel om verschillende soorten efficiëntie, die in de praktijk vaak haaks op elkaar staan. Particulier kapitaalbezit draagt in beginsel bij aan dynamische efficiëntie die de bron vormt van structurele welvaarts-groei. De markt is in theorie een mechanisme om statische efficiëntie te realiseren, dat wil zeggen de maximaal haalbare welvaart op een bepaald moment. De prikkel die van particulier kapitaalbezit uitgaat voor dynamische efficiëntie veronderstelt echter dat markten niet statisch efficiënt zijn en, omgekeerd, neemt perfecte concurrentie op markten de prikkel tot innovatie en daarmee tot dynamische efficiëntie weg. In de praktijk biedt particulier kapitaalbezit dan ook allerm minst een garantie voor dynamische efficiëntie en zijn markten in statisch opzicht slechts zelden efficiënt.

18

Hieruit volgt dat er geen reden is om beide kenmerken van het kapitalisme als een gegeven te aanvaarden, waaraan alleen in bijzondere omstandigheden te tornen valt. Particulier kapitaalbezit en het marktmechanisme zijn gewoon twee vormen van economische ordening die niet bij voorbaat superieur — maar evenmin inferieur — zijn aan andere ordeningsprincipes. Dit betekent dat er voor sociaal-democraten veel meer ruimte is dan zij doorgaans aannemen om

te zoeken naar alternatieve vormen van economische ordening. In plaats van particulier kapitaalbezit en marktwerking als vanzelfsprekend uitgangspunt te nemen, zou men per maatschappelijk domein moeten bezien welk ordeningsmechanisme het beste functioneert. Het spreekt voor zich dat hierbij voor sociaal-democraten niet alleen de economische efficiëntie, maar ook de sociale rechtvaardigheid een belangrijk criterium vormt.

Als alternatieven voor particulier kapitaalbezit en marktwerking dient men niet per se aan staatsbezit en overheidssturing te denken. In het licht van de geschiedenis van het socialisme zijn dit misschien de meest voor de hand liggende alternatieven, maar een op de toekomst gerichte sociaal-democratie doet er verstandig aan (ook) naar andere alternatieven te zoeken. De tegenstelling tussen overheid en markt heeft al teveel de economische discussie van de afgelopen decennia beheerst. Sociaal-democraten die een alternatief voor de markt en het particulier kapitaalbezit zoeken, zouden dan ook niet per definitie aan de overheid moeten denken. Er is sinds de jaren tachtig terecht veel aandacht besteed aan de vele vormen van overheidsfalen. De naïeve gedachte dat de overheid simpelweg het algemene belang van de samenleving behartigt, heeft plaatsgemaakt voor een realistischer beeld van de overheid. Overheidsfunctionarissen kunnen — net zo als managers in het bedrijfsleven — hun eigen belang najagen, gebrek aan informatie kan tot onjuiste afwegingen leiden en overheidsbeleid kan onvoorziene en ongewenste gedragsreacties bij de burgers oproepen.

Sociaal-democraten zouden daarom moeten zoeken naar alternatieven tussen de beide polen van markt en staat, waarin noch het individu, noch de overheid het uitgangspunt vormt. In algemene zin valt hierbij te denken aan (informele) gemeenschappen en (formele) associaties. In het laatste deel van dit artikel wil ik enkele suggesties hiervoor wat nader uitwerken. Ik richt mij hierbij eerst op alternatieven voor particulier kapitaalbezit en vervolgens op alternatieven voor de markt.

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

WERKNEMERSKAPITALISME

Zoals ik hiervoor heb uiteengezet zijn door de spreiding en institutionalisering van het kapitaal de prikkels die van particulier kapitaalbezit uitgaan voor innovatie en dynamische efficiëntie steeds meer verdrongen door prikkels voor korte-termijnmaximalisatie van de winst of de aandeelhouderswaarde. Om de prikkels voor innovatie weer te versterken zou aan twee voorwaarden moeten worden voldaan. In de eerste plaats dienen de kapitaaleigenaren een sterkere en meer duurzame band te krijgen met de onderneming(en) waarvan zij eigenaar zijn, zodat zij zich meer op de lange termijn richten. In de tweede plaats dienen de belangen van het management en van de kapitaaleigenaren meer in elkaars verlengde te liggen.

Het feit dat een steeds groter deel van het aandelenkapitaal in handen is van institutionele beleggers kan op zichzelf bijdragen aan een sterkere band tussen belegger en bedrijf. Institutionele beleggers hebben vaak meer belang bij een gematigd, maar stabiel rendement op langere termijn dan particuliere beleggers. Bovendien zijn sommigen groot genoeg om het lonend te maken om informatie te vergaren over de prestaties van de onderneming en van het management. Zij zijn daardoor beter in staat te beoordelen wat een bedrijf werkelijk waard is dan wie louter op de beurskoersen afgaat. Bovendien kunnen zij, als zij over een fors aandelenpakket beschikken, ook meer druk uitoefenen op het management.

Toch zijn institutionele beleggers zich het afgelopen decennium steeds meer gaan gedragen als particuliere beleggers die vooral oog hebben voor korte-termijnrendement. Zo hebben ook pensioenfondsen zich in de jaren negentig massaal op de aandelenhandel gestort en hebben daarmee bijgedragen aan de zeepbel in de aandelenkoersen. De verklaring hiervoor is dat er ook bij institutionele beleggers sprake is van een principaal-agent-probleem: de individuele vermogensverschaffer — de houder van een spaarrekening of een levensverzekeringpolis of de

deelnemer aan een pensioenregeling — heeft niet méér invloed op het (beleggings)beleid van een institutionele belegger dan de individuele aandeelhouder op het beleid van een onderneming. Als gevolg hiervan richten de besturen van institutionele beleggers zich vaak meer op het beleid van andere institutionele beleggers dan op het lange-termijnbelang van de direct belanghebbenden, te weten de spaarders en verzekerden.

De vraag is dus hoe een meer directe en duurzame band tussen beleggers en ondernemingen

Sterke nadruk op marktwerking en concurrentie frustreert afspraken die verspilling en improductieve concurrentie kunnen voorkomen en innovatie bevorderen. De kracht van het kapitalisme is gelegen in de combinatie van samenwerking en concurrentie

tot stand te brengen. In beginsel kan dit worden gerealiseerd door de direct belanghebbenden financieel in een onderneming te laten participeren. Bij deze direct belanghebbenden of *stakeholders* valt allereerst te denken aan de werknemers. Als werknemers medeaandeelhouder worden van hun eigen bedrijf ontstaat er een zeer directe band tussen aandeelhouders en onderneming.⁷ Gezien het feit dat de gemiddelde werknemer zeker tien jaar bij hetzelfde bedrijf in dienst blijft, heeft deze veel meer belang bij het rendement en de continuïteit op lange termijn dan aandeelhouders van buiten de onderneming. Doorgaans zijn zij ook beter geïnformeerd over de prestaties van het bedrijf en het functioneren van het management dan andere aandeelhouders. Bovendien kunnen zij zelf bijdragen aan de prestaties

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme

van de onderneming, zowel door hun eigen inzet als door suggesties aan te dragen voor verbeteringen in het productieproces. In de bekende termen van Hirschman: terwijl kleine externe aandeelhouders in de praktijk vooral van de *exit*-optie gebruik maken (verkopen van aandelen), zullen werknemers in hun rol als aandeelhouder veel eerder voor de *voice*- of *loyalty*-optie kiezen. Empirisch onderzoek levert ook aanwijzingen op dat financiële participatie van werknemers een positief effect heeft op de productiviteit en bovendien gunstig is voor de arbeidsverhoudingen in de onderneming (zie Estrin et al. 1997, Conyon en Freeman 2001 en 2004).

Werknemersaandelenbezit kan ook een belangrijk probleem ondervangen waardoor minder in innovatie wordt geïnvesteerd dan maatschappelijk optimaal is. In de praktijk blijkt een groot deel van de opbrengst van technologische innovaties bij andere partijen neer te slaan dan bij de investeerders. In een recent boek schat de Amerikaans econoom Baumol (2004: 135) dat zelfs zo'n 80 procent van de opbrengst van innovaties aan derden toevalt, in het bijzonder aan werknemers die dankzij de productiviteitsstijging een hoger loon ontvangen. Zo is de verviervoudiging van de reële loonvoet in de afgelopen driekwart eeuw voor het grootste deel te danken aan technologische innovaties.⁸ Als werknemers financieel participeren in hun onderneming, komt een groter deel van de opbrengst van innovaties ten goede aan de kapitaalbezitters in de persoon van werknemers, hetgeen een sterke stimulant betekent voor innovaties en daarmee voor dynamische efficiëntie.

20 In feite heft werknemersaandelenbezit de tegenstelling tussen de factor kapitaal en de factor arbeid binnen de onderneming voor een deel op. Waar CAO-onderhandelingen nu primair zijn gericht op de *verdeling* van de opbrengst van de onderneming, zullen zij dan meer worden gericht op de *vergroting* van de opbrengst. Zo opent zich het perspectief dat na ruim een eeuw sociale strijd de kloof tussen arbeid en kapitaal wordt gedicht. De onderneming wordt daarmee primair een gemeenschap waarin men gezamen-

lijk, op basis van samenwerking, tot het beste resultaat probeert te komen in plaats van een pragmatische coalitie van concurrenten die trachten zich een zo groot mogelijk deel van het surplus van de onderneming toe te eigenen.

Werknemersaandelenbezit kan langs verschillende wegen worden gerealiseerd. Een mogelijkheid is om een deel van het loon om te zetten in een winstdelingsregeling die wordt uitgekeerd in de vorm van aandelen. Als deze aandelen in een collectief fonds worden gestort, worden de werknemers geleidelijk voor een steeds groter deel eigenaar van hun onderneming. Om de gedachten te bepalen: als jaarlijks vijf procent van de loonsom in aandelen zou worden uitgekeerd, zouden de werknemers per jaar zo'n tien miljard euro aan aandelen verwerven, dat is ongeveer twee procent van het uitstaande aandelenkapitaal van Nederlandse beursgenoteerde ondernemingen.⁹ Na verloop van tijd zouden deze werknemersfondsen de grootste aandeelhouder van Nederlandse ondernemingen worden en daarmee een aanzienlijke invloed kunnen uitoefenen. Om het proces te versnellen is het denkbaar dat men ook het enorme vermogen dat de pensioenfondsen beheren gebruikt om invloed uit te oefenen op ondernemingen. Dit kan bijvoorbeeld worden gerealiseerd door het stemrecht op de vergadering van aandeelhouders dat pensioenfondsen aan hun aandelenbezit ontleen, over te dragen aan (een vertegenwoordiging van) de werknemers van de betreffende onderneming.

Een bezwaar tegen dit 'werknemerskapitalisme' zou kunnen zijn dat werknemers weinig belang hechten aan de maatschappelijke effecten van de ondernemingsactiviteiten, zoals vervuiling van het milieu of de sociale omstandigheden bij toeleveranciers, bijvoorbeeld in derdewereldlanden. Dit bezwaar geldt overigens niet minder sterk voor het huidige particuliere aandelenbezit. Om te waarborgen dat dergelijke externe effecten meer aandacht krijgen zou het goed zijn als ook vertegenwoordigers van die specifieke belangen aandelen in het bedrijf verwerven. Te denken valt aan milieuorganisaties en derdewereldorga-

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

nisaties. Indien dergelijke NGO's (non-gouvernementele organisaties) participeren in het kapitaal van ondernemingen — en daarmee dus ook een zeker financieel risico lopen — kunnen zij niet langer volstaan met te ageren tegen ondernemingen die maatschappelijk onverantwoord ondernemen, maar worden zij gedwongen ook zelf de afweging te maken tussen bedrijfseconomische en maatschappelijke belangen.

Met dit pleidooi voor maatschappelijk kapitaalbezit — als tussenvorm tussen particulier kapitaalbezit en staatsbedrijven — wil ik niet het belang van andere vormen van (mede)zeggenschap, bijvoorbeeld via de Ondernemingsraad, terzijde schuiven. Het is zeker niet mijn bedoeling te suggereren dat alleen eigendom recht zou geven op inspraak en invloed. Eigendomsrechten kunnen juist andere vormen van medezeggenschap ondersteunen. Bovendien dwingen zij de verschillende partijen om meer rekening te houden met de belangen van anderen, zodat de nadruk minder ligt op strijd en meer op samenwerking. Uiteindelijk zou dit iedereen voordeel kunnen opleveren, doordat er meer te verdelen valt. Onvermijdelijk zal in belangrijke delen van de economie werknemersaandelenbezit geen reële optie zijn. Dit geldt met name voor de publieke sector en voor het kleinbedrijf. Daar zal de zeggenschap van *stakeholders* dan ook op andere wijze moeten worden vormgegeven.

TUSSEN MARKT EN OVERHEID

Marktwerking en overheidssturing zijn in feite de twee uitersten op een schaal die loopt van volledig gedecentraliseerde naar volledig gecentraliseerde besluitvorming over de allocatie van schaarse middelen. De markt heeft — althans in theorie — het voordeel dat zij sterke prikkels geeft voor een efficiënte allocatie, maar het nadeel dat collectieve belangen onvoldoende worden meegewogen. Voor de overheid gelden de omgekeerde voor- en nadelen: weinig prikkels, maar veel aandacht voor collectieve belangen. Beide typen coördinatiemechanismen kampen met grote informatieproblemen, zij het verschil-

lend van aard. De markt genereert doorgaans een overvloed aan informatie van dubieuze betrouwbaarheid, die een goede afweging door de consument bemoeilijkt. Deze is vaak dan ook niet in staat een optimale keuze te maken. De overheid kampt juist vaak met een gebrek aan informatie, waardoor zij evenmin in staat is evenwichtige afwegingen te maken. Doordat zij over weinig instrumenten beschikt om individuele burgers of bedrijven ertoe te brengen hun 'ware' preferenties kenbaar te maken, zijn overheidsbeslissingen kwetsbaar voor manipulatie, bijvoorbeeld door lobbygroepen.

Naast overheid en markt zijn er nog andere coördinatie- en ordeningsmechanismen, die qua voor- en nadelen een tussenpositie innemen. De twee belangrijkste zijn de gemeenschap en de associatie (vgl. Streeck en Schmitter, 1985). Waar de markt primair functioneert op basis van financiële prikkels en individuele kosten/batenafwegingen en de overheid op basis van geboden en verboden, die met sancties kunnen worden afgedwongen, functioneren gemeenschappen op basis van gedeelde normen en associaties op basis van contractuele afspraken. Tegenover concurrentie als kenmerk van het marktmechanisme staat samenwerking als kenmerk van gemeenschappen en associaties. Ook in het bestaande kapitalistische systeem speelt samenwerking een onmisbare rol, al wordt dit vaak niet als zodanig (ond)erkend. Voor zover zij wel wordt herkend, wordt zij al te gemakkelijk aanzien voor een belemmering van efficiënte marktwerking. In werkelijkheid is samenwerking echter veelal essentieel voor een goede marktwerking. Eerder heb ik gewezen op het grote belang van een coöperatieve opstelling voor het totstandkomen van markttransacties. Alleen als marktpartijen erop vertrouwen dat de andere partij zich niet opportunistisch zal gedragen, zijn zij bereid een handelsrelatie aan te gaan. Zeker voor een handelsnatie als Nederland zijn vertrouwen en betrouwbaarheid essentiële voorwaarden voor economische efficiëntie, waarvan het belang nauwelijks kan worden overschat (vgl. WRR 2003 en Mosch 2004).

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

Het belang van samenwerking blijkt ook uit de dominante marktpositie van grote ondernemingen. Binnen een kapitalistische onderneming is immers niet concurrentie maar samenwerking het leidende coördinatieprincipe. Als bedrijven groeien, bijvoorbeeld doordat zij een ander bedrijf overnemen of fuseren, wordt de concurrentie van de markt voor een deel vervangen door samenwerking binnen de organisatie. Hoewel dit zeker geen garantie biedt voor een grotere efficiëntie, laat het wel zien hoe zeer samenwerking en marktwerking met elkaar verweven zijn.

In speltheoretische termen geformuleerd is samenwerking veelal de meest efficiënte manier om een prisoner's dilemma te omzeilen of met externe effecten rekening te houden. Soms is dit het resultaat van een expliciete afspraak tussen de partijen, soms van stilzwijgende overeenstemming op basis van gedeelde normen.

Samenwerking of coördinatie van gedrag via gedeelde normen is vaak een doeltreffender methode om het probleem van externe effecten te ondervangen dan overheidsoptreden. De overheid kan producten met externe effecten extra belasten of subsidiëren of een markt voor de externe effecten creëren. Deze instrumenten gaan vaak gepaard met hoge uitvoeringskosten. Zoals eerder betoogd zijn externe effecten in de moderne economie zo wijd verbreid — het is moeilijk een product te bedenken dat in het geheel geen externe effecten heeft — dat het ondenkbaar is dat de overheid alle externe effecten reguleert via belastingen, subsidies of de toedeling van eigendomsrechten om een markt te creëren.

22 In veel gevallen zijn sociale normen of formele afspraken die het optreden van externe effecten beperken, aanzienlijk doeltreffender. Het gaat bijvoorbeeld om groepsnormen die activiteiten die schadelijk zijn voor andere groepsleden of voor de groep of de samenleving als geheel, beperken of zelfs verbieden. Het kan ook gaan om expliciete afspraken om schadelijke vormen van concurrentie, die primair gericht zijn op het benadelen van een andere partij, te voorkomen. Deze vormen van concurrentiebeperking zijn in

het bijzonder van belang als er sprake is van positionele goederen, die in absolute zin schaars zijn, zodat het voordeel van de een onvermijdelijk ten koste gaat van anderen. Concurrentie leidt dan slechts tot verspilling in de vorm van wat de Amerikaanse econoom Robert Frank (2004) een 'positionele wapenwedloop' noemt. Hiervan is bijvoorbeeld sprake op een verzadigde markt, waar reclame-inspanningen van bedrijven uitsluitend tot doel hebben om marktaandeel van concurrenten af te snoepen, zonder dat de totale markt groeit. Ook op zogenaamde 'winner-take-all' markten kan concurrentiebeperking maatschappelijk nuttig zijn (Frank en Cook 1996). Op dergelijke markten krijgt de winnaar een onevenredig hoge beloning, die partijen in hun poging de concurrentiestrijd te winnen tot een grotere inspanning verleidt dan maatschappelijk optimaal is. Er is sprake van negatieve externe effecten doordat individuele deelnemers aan de concurrentiestrijd geen rekening houden met het feit dat hun deelname aan de wedstrijd de kansen van anderen om te winnen verkleint.

Allerlei geschreven en ongeschreven regels kunnen dergelijke vormen van improductieve concurrentie beperken. Te denken valt aan codes over het maken van reclame (waaronder afspraken om in bepaalde sectoren, zoals de advocatuur en het notariaat, geen reclame te maken), stilzwijgende afspraken om geen prijzenoorlog aan te gaan, de algemeen verbindend verklaring van CAO's om loonconcurrentie tussen bedrijven te beperken en normen over de beloning van topmanagers (zoals de ongeschreven regel dat men zich hierbij niet spiegelt aan een land als de Verenigde Staten).

Veel sociale normen en afspraken die excessieve en niet-productieve concurrentie moeten voorkomen, staan onder druk van de massamedia en de globalisering. Het wordt steeds moeilijker voor een groep om eigen gedragsregels te handhaven als men op televisie voortdurend voorbeelden ziet van andere groepen die die normen niet hanteren. Anders dan doorgaans in de economische wetenschap wordt aangenomen,

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

kan meer informatie en grotere transparantie hierbij zelfs averechts werken. Zo is het niet ondenkbaar dat het jaarlijkse overzicht van de best betaalde managers in Nederland door *de Volkskrant* ertoe heeft bijgedragen dat deze zich meer met anderen — en vooral met degenen die meer verdienen — zijn gaan vergelijken, hetgeen een opdrijvend effect op de beloningen kan hebben gehad.

Een probleem van concurrentiebeperkende normen en afspraken is, dat de grens tussen maatschappelijk gewenste en maatschappelijk ongewenste concurrentiebeperking vaak moeilijk is te trekken. Afspraken tussen marktpartijen worden tegenwoordig al snel geassocieerd met samenspanning, uitsluiting en verstoring van het marktmechanisme. Wetgeving op het gebied van mededinging, sterk gestimuleerd vanuit 'Brussel', is er in feite op gericht om samenwerking op basis van al dan niet stilzwijgende afspraken zoveel mogelijk tegen te gaan.

Op zichzelf is het goed dat toezichthouders, zoals de Nederlandse Mededingingsautoriteit (NMA) ervoor waken dat samenwerking tussen marktpartijen niet ontardt in een kartel dat concurrentie tracht uit te schakelen, waardoor de prikkel tot innovatie verdwijnt en men nog slechts streeft naar het maximaliseren van (over)winsten die haaks staan op de belangen van de consumenten (*rent-seeking* in economenjargon). Het is echter niet denkbeeldig dat, door het hanteren van al te strikte en technocratische criteria voor marktconcentraties en economische machtsposities, ook economisch efficiënte vormen van samenwerking worden gefrustreerd. Zo zijn er, mede onder druk van de toezichthouder ОРТА, in Nederland vijf netwerken voor mobiele telefonie opgezet, hetgeen in feite een grote verspilling betekent, zonder aanwijsbare voordelen in termen van innovatie.¹⁰ Weliswaar kunnen afspraken en concentraties die de economische vooruitgang bevorderen worden vrijgesteld van het kartelverbod, maar het uitgangspunt van de Mededingingswet is toch dat kartels verboden zijn *tenzij* kan worden aangetoond dat zij niet schadelijk zijn. Bovendien zoekt de NMA haar ar-

gumentatie om op te treden tegen (vermeende) kartels vaak in het prijsopdrijvende effect ervan en veel minder in de belemmering van innovatie. In dit licht is het opmerkelijk hoezeer economen, die doorgaans weinig moeten hebben van directe overheidsbemoeienis met markten, wel vertrouwen op het 'objectieve' oordeel van de technocraten in toezichtorganen, die op geen enkele wijze democratisch gecontroleerd worden.

Als men de voor- en nadelen tegen elkaar afweegt is het de vraag of er op de meeste 'gewone' markten, waar geen sprake is van een natuurlijk

Pas wanneer de sociaal-democratie weer over een eigen verhaal heeft waarom 'linkse' oplossingen ook in economisch opzicht beter zijn dan 'rechtse', zal zij weer een eigen stempel op het politieke debat kunnen drukken

monopolie (zoals in sommige netwerksectoren), wel behoefte bestaat aan mededingingstoezicht. De geschiedenis leert dat bedrijven er maar zelden in slagen langdurig een economische machtspositie te behouden, die hen feitelijk tot monopolist maakt. Vroeger of later verschijnt er altijd wel een nieuwkomer op het toneel die met een geheel nieuw product of een revolutionaire productietechnologie de monopolist op de knieën dwingt. Zo zal ook een haast onaantastbaar lijkende positie als die van Microsoft op de markt van besturingssystemen voor PC's, op den duur aan het wankelen worden gebracht door een nieuwe vinding. Het is twijfelachtig of formele toezichthouders daarin een belangrijke rol spelen. Uiteindelijk is de belangrijkste functie van markten niet gelegen in hun vermeende (statische) efficiëntie op korte termijn, maar in het feit dat zij nieuwe partijen de mogelijkheid bieden de concurrentie met gevestigde partijen

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme

aan te gaan, door nieuwe producten of productie-methoden te introduceren die superieur zijn aan de oude. Zolang deze mogelijkheid voor nieuwkomers aanwezig is, is machtsconcentratie of kartelvorming minder schadelijk dan vaak wordt aangenomen. Markttoezicht dient zich dan ook te beperken tot die situaties waarin gevestigde marktpartijen nieuwkomers met een nieuw product effectief van hun markt weten te weren.

CONCLUSIE

De meeste sociaal-democraten zijn er de afgelopen vijftien jaar van overtuigd geraakt dat het kapitalistische systeem superieur is in termen van economische efficiëntie. Er mag uit oogpunt van sociale rechtvaardigheid dan veel zijn aan te merken op de uitkomsten van een kapitalistische markteconomie, maar voor het veilig stellen van onze toekomstige welvaart kunnen we maar beter vertrouwen op de ondernemingsgewijze productie en het marktmechanisme. Het belangrijkste alternatief hiervoor — de centraal geleide economie — is op langere termijn immers niet levensvatbaar gebleken. In dit artikel heb ik betoogd dat de twee kenmerkende ordeningselementen van het kapitalisme — het particulier kapitaalbezit en het marktmechanisme — allerm minst een garantie bieden voor economische efficiëntie. Er zijn zelfs aanwijzingen dat bepaalde ontwikkelingen in het kapitalisme de dynamische efficiëntie — de belangrijkste motor achter de toekomstige welvaart — geleidelijk doen afnemen. Zo is sinds de jaren zestig van de vorige eeuw het tempo van economische groei en productiviteitsstijging in de ontwikkelde kapitalistische economieën gestaag teruggelopen. Privatisering en bevordering van marktwerking en concurrentie, die tegenwoordig als belangrijkste instrumenten van economische politiek gelden, zouden wel eens een averechts effect kunnen sorteren. De grote afstand tussen kapitaalbezitters en ondernemingen stimuleert een sterke oriëntatie op de korte termijn in plaats van op innovatie en duurzaam rendement op langere termijn. De sterke nadruk op marktwerking en concu-

rentie frustrereert vormen van samenwerking en afspraken die verspilling en improductieve concurrentie kunnen voorkomen en innovatie bevorderen.

Er is voor sociaal-democraten dan ook alle reden om de bestaande kapitalistische ordening niet als een gegeven aan te nemen, maar te zoeken naar mogelijkheden voor hervorming van het kapitalisme. Het doel dient hierbij niet een complete omwenteling van het kapitalisme te zijn, waarvan socialisten in het verleden droomden, maar wel een ingrijpende wijziging in de dominante ordeningsprincipes. Heel algemeen geformuleerd zouden sociaal-democraten meer nadruk moeten leggen op samenwerking als alternatief voor concurrentie (vgl. Singer 2001). Meer concreet heb ik gepleit voor vormen van collectief kapitaalbezit van de *stakeholders* van ondernemingen, waarbij in de eerste plaats aan de werknemers en daarnaast aan andere belanghebbenden buiten de onderneming valt te denken. Participatie in het aandelenkapitaal kan ertoe bijdragen de belangentegenstelling tussen *shareholders* en *stakeholders* te overbruggen en kan bevorderen dat improductieve belangenstrijd plaatsmaakt voor vruchtbare samenwerking.

Daarnaast heb ik gewezen op het grote belang van samenwerking als coördinatiemechanisme naast concurrentie op de markt. De kracht van het kapitalisme is, anders dan meestal wordt verondersteld, gelegen in de *combinatie* van samenwerking en concurrentie. In plaats van eenzijdig het belang van meer marktconcurrentie te benadrukken, zoals de neoliberale agenda voorschrijft, zouden sociaal-democraten vooral productieve vormen van samenwerking moeten ondersteunen. Een aantrekkelijke 'bijkomstigheid' van deze linkse hervormingsagenda van het kapitalisme is, dat zij het gemakkelijker maakt om het streven naar economische efficiëntie en het streven naar sociale rechtvaardigheid met elkaar te verzoenen. Het standaard economische argument dat er sprake is van een 'afruil' tussen doelmatigheid en rechtvaardigheid, heeft het afgelopen decennium ook veel sociaal-democraten ervan overtuigd dat het recht-

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

vaardigheidsstreven een stap terug moet doen ten behoeve van de economische doelmatigheid. De hervormingen die ik in dit artikel heb voorgesteld, bieden echter het perspectief om het rechtvaardigheidsstreven en het doelmatigheidsstreven veel meer in elkaars verlengde te brengen. Zo kan beperking van inkomensverschillen economisch efficiënt zijn als hierdoor improductieve concurrentie wordt beperkt (vgl. Frank en Cook 1996). Ook in empirisch onderzoek is de afgelopen jaren veelvuldig vastgesteld dat sociale rechtvaardigheid en economische doelmatigheid allerm minst haaks op elkaar hoeven te staan (zie bijv. Aghion et al. 1999 en Lindert 2004).

Als de sociaal-democratie de bestaande economische ordening als een gegeven accepteert, zal

zij zich voortdurend moeten verdedigen tegen de neoliberale kritiek dat sociaal(-democratisch) beleid de economische doelmatigheid schaadt en daardoor al snel haar grenzen bereikt. Het dwingt haar haast onvermijdelijk in een defensieve positie, van waaruit links vooral probeert de afbraak van sociale verworvenheden te voorkomen of af te remmen. Pas wanneer de sociaal-democratie weer over een eigen analyse van de feilen van het hedendaagse kapitalisme beschikt en een overtuigend verhaal heeft waarom 'linkse' oplossingen ook in economisch opzicht beter zijn dan 'rechtse', zal zij een eigen stempel op het politieke debat kunnen drukken en het initiatief naar zich toe weten te trekken.

Literatuur

Aghion, Ph., E. Caroli, en C. García-Peñalosa (1999), Inequality and economic growth: the perspective of the new growth theories, *Journal of Economic Literature* 37: 1615-1660.

Baumol, W.J. (2004) *The Free-Market Innovation Machine: Analyzing the Growth Miracle of Capitalism*, Princeton: Princeton University Press.

Beer, P. de (2002), Voorbij het kapitalisme?, in: *Krisis. Tijdschrift voor empirische filosofie*, 3 (1): 39-58.

Beer, P. de (2004a), *Tien geboden voor de vakbeweging*, Amsterdam: Vossiuspers.

Beer, P. de (2004b), Meer welvaart maakt niet gelukkig, in: H. Achterhuis, T. Korver en A. Witteveen (red.), *Arbeid, tijd en flexibiliteit*, Schiedam: Scriptum Management.

Conyon, M.J., and R.B. Freeman (2001), *Shared modes of compensation and firm performance: UK*

evidence, NBER Working Paper 8448, Cambridge (Mass.): National Bureau of Economic Research.

Conyon, M.J., en R.B. Freeman (2004), Kapitale voordelen van aandelenbezit, *Het Financieele Dagblad*, 24 mei 2004, bijlage People Management.

Estrin, S., V. Pérotin, A. Robinson and N. Wilson (1997), Profit-sharing in OECD countries: a review and some evidence, in: *Business Strategy Review* 8, 4: 27-32.

Frank, R.H. (2004), *What price the moral high ground? Ethical dilemmas in competitive environments*, Princeton/Oxford: Princeton University Press.

Frank, R.H. en P.J. Cook (1996) *The winner-take-all society*, New York: Penguin.

Kalff, D. (2004), *Onafhankelijkheid voor Europa: Het einde van het Amerikaanse ondernemingsmodel*, Amsterdam: Business Contact.

Lindert, P.H. (2004) *Growing Public: Social Spending and Economic*

Growth since the Eighteenth Century. Harvard: Cambridge University Press.

Mosch, R.H.J. (2004) *The economic effects of trust* (proefschrift), Amsterdam: Vrije Universiteit.

Putnam, R.D. (2000), *Bowling alone*, New York/London/Toronto/Sydney: Simon & Schuster.

Schwartz, B. (2004), *The paradox of choice: why more is less*, New York: HarperCollins.

Singer, P. (2001), *Darwin voor links*, Boom.

Stiglitz, J.E. (1994), *Whither socialism?*, Cambridge (Mass.)/London: The MIT Press.

Streeck, W. en Ph.C. Schmitter (1985), Community, market, state — and associations?, *European Sociological Review*, 1, 2: 119-138.

Wetenschappelijke Raad voor het Regeringsbeleid (WRR) (2003), *Nederland handelsland — het perspectief van de transactiekosten*, Rapporten aan de Regering 66, Den Haag: Sdu.

Sociaal-democratie anno 2004 Paul de Beer *Een linkse hervormingsagenda voor het kapitalisme*

Noten

- * De auteur dankt René Cuperus, Jola Jakson, Paul Kalma, Pieter Pekelharing en Robert Went voor commentaar op een eerdere versie van dit artikel.
- 1 Veel van het navolgende is geïnspireerd door het boek *Whither socialism?*, een in 1994 gepubliceerde bundeling van lezingen die Nobelprijswinnaar Joseph Stiglitz hield aan de Universiteit van Stockholm. Hoewel hij de lezingen zelf presenteerde als een kritische analyse van de idee van het marktsocialisme, is zijn boek primair een kritische beoordeling van de vermeende efficiëntie van de kapitalistische markteconomie — waarop marktsocialisten zich graag beroepen. Een voor een fileert Stiglitz de veronderstellingen van het neoklassieke economische paradigma.
  - 2 De principaal staat hierin voor de kapitaalbezitter c.q. aandeelhouder en de agent voor de bedrijfsleiding.
  - 3 Econoom Eric van Damme in een ingezonden brief in *NRC Handelsblad* van 6 juli 2004. Met dank aan Robert Went die mij hierop attendeerde.
  - 4 Men kan dergelijk op anderen gericht gedrag eventueel ook als eigen belang interpreteren, door te veronderstellen dat men zich prettiger of gelukkiger voelt als anderen beter af zijn. In dit geval wordt het eigen welzijn mede beïnvloed door het welzijn van anderen, waardoor er sprake is van externe effecten. Ook externe effecten kunnen er de oorzaak van zijn dat markten niet efficiënt werken, zie onder het volgende punt (ontbrekende markten).
  - 5 De kosten — zowel in geld als in tijd — die men moet maken om de ander alsnog te dwingen aan zijn verplichtingen te voldoen, bijvoorbeeld door een rechtszaak aan te spannen, zijn vaak hoger dan de schadevergoeding die dit kan opleveren.
  - 6 Met neveneffect wordt bedoeld dat het effect niet via het prijsmechanisme verloopt. Als een marktpartij meer van een product gaat vragen kan dit de prijs opdrijven, hetgeen ook gevolgen heeft voor de andere vragers, maar dit is juist de essentie van het marktmechanisme.
  - 7 Dit idee heb ik verder uitgewerkt en beargumenteerd in *De Beer* (2002).
  - 8 Daarnaast speelt ook de stijging van het opleidingsniveau een rol. Baumol stelt overigens dat die alleen mogelijk was dankzij de welvaartsstijging die voortvloeide uit de technologische ontwikkeling.
  - 9 Bedenk overigens dat verreweg het grootste deel van de Nederlandse bedrijven niet op de beurs genoteerd is. Het totale eigen vermogen van alle Nederlandse ondernemingen is dus aanzienlijk groter.
  - 10 Met dank aan Robert Went die mij op dit voorbeeld wees.